

GÖKTÜRK YAZITLARINDA EMİR KİPİNİN KULLANILIŞ ŞEKİLLERİ, CÜMLELERDEKİ DURUMLARI VE ANLAM YÜKLERİ

Cevdet ŞANLI

Orhun Abideleri, Türk dilinin ilk yazılı kaynakları olması bakımından, hem dilin iç tarihi, hem de dış tarihi bakımından önemlidir.

Orhun Abideleri, Türk milletini yönetenlerin millete hesap vermesinin, gelecek nesillere ve gelecek yöneticilere yol göstermesinin belgeleridir. Hem kağanların hem de onların danışmanı olan Tonyukuk'un neler yaptığını ifade eden tarihî belgelerdir.

Biz bu çalışmamızda üç büyük yazıttaki¹ "emir kipi"ni ele aldık. Metinlerde emir kipinin kullanıldığı 57 cümle tespit ettik. Bu cümleleri şahıslara göre sınıflandırdığımızda şu tablo ile karşılaştık:

Teklik Şahıslar	Çokluk Şahıslar
1. Şahıs: 13	1. Şahıs: 8
2. Şahıs: 9	2. Şahıs: 12
3. Şahıs: 15	3. Şahıs: -

Tabodan da görüleceği üzere, 1. şahıslara ait 21 çekim; 2. şahıslara ait 21 çekim; 3. şahıslara ait 15 çekim (3. çokluk şahıs yoktur.) mevcuttur.

Tespit ettiğimiz bu durumu aşağıda değişik açılardan ele alacağız; ancak burada tablodan hareketle birkaç söz etmek istiyoruz:

1. ve 2. şahıslara ait çekimler toplam olarak eşittir. 3. şahsa ait olanlar daha azdır. Abidelerdeki cümleler devamlılık arz etmektedir. Ele aldığımız "emir kipi"nin kullanılışı da bunu daha iyi göstermektedir. Hemen hemen -birkaç istis-

---

¹ Çalışmamıza esas olan metinler M. Ergin'in hazırlamış olduğu *Orhun Abideleri*'nin 65-98. sayfaları arasındaki transkripsiyonlu metinlerdir.

na hariç- bütün emir cümleleri bir başka cümlenin içinde, değişik görevlerde bulunan cümle unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Emir ekleri ve kipi hakkında M. Ergin şu bilgileri vermektedir:

“Emir ekleri yalnız şekil bildiren eklerdendir. Tasarlama kipi eklerinden biri olman bu ekler, tasarlanan hareketi emir şeklinde ifade eder, hareketin emirle yapılmasına işaret ederler. Emir şeklinde diğer fiil çekimlerinden çok farklı olarak şahısların ayrı ayrı ekleri vardır. Yalnız çokluk 3. şahıs emir eki teklik 3. şahıs ekinin çokluk şeklidir. Bunun dışında diğer 5 şahısta her şahıs için ayrı bir emir eki vardır. Emir ekleri Türkçe'nin başından beri tam bir fiil çekim eki durumunda bulunmuşlar, fiil karakterlerini hiç bozmuşlar ve hiçbir zaman partisip şeklinde kullanılmamış, bir havası taşımamışlardır.”²

Orhun Yazıtları üzerinde doktora çalışması yapan Cengiz Alyılmaz, “emir kipi” hakkında şunları söylemektedir: *“Yazıtlarda emirin dolaysız (direkt) ve dolaylı (indirekt) olmak üzere iki şekli mevcuttur. Dolaysız emir II. teklik ve çokluk şahıslar için; dolaylı emir ise III. teklik ve çokluk şahıslar için söz konusudur.”³*

Değerlendirmemize geçmeden önce kullanmış olduğumuz kısaltmaları verelim:

KISALTMALAR

- BK, D** : Bilge Kağan, Doğu Yüzü
- BK, K** : Bilge Kağan, Kuzey Yüzü
- KT, D** : Kültigin, Doğu Yüzü
- KT, G** : Kültigin, Güney Yüzü
- T, IB** : Tonyukuk, Batı Yüzü
- T, ID** : Tonyukuk (Birinci Taş) Doğu Yüzü
- T, IG** : Tonyukuk (Birinci Taş), Güney Yüzü
- T, IK** : Tonyukuk (Birinci Taş), Kuzey Yüzü
- TII, B** : Tonyukuk (İkinci Taş) Batı Yüzü
- TII, D** : Tonyukuk (İkinci Taş) Doğu Yüzü

Ele aldığımız metinlerde kullanılan “Emir Ekleri Tablosu” şahıslara göre şu şekildedir:

Teklik Şahıslar

- I. Şahıs: -ayın/-eyin; -yın/-yin
- II. Şahıs: -gıl/-gil; -(O) Eksiz
- III. Şahıs: -zu; -zun/-zün; -çun

Çokluk Şahıslar

- I. Şahıs: -alım/-elim; -lım/-lim
- II. Şahıs: -ng
- III. Şahıs: -

2 Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boği Yay., 6. Bsk. İst. 1981, s. 304

3 Cengiz Alyılmaz, *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi* Ata. Ü., K. K. E. F., Erz. 1994, s. 245.

1. Teklik Şahıs: -ayın/-eyin; -yın/-yin⁴

Bu ekler ünsüz ile biten fiil tabanlarına *-ayın/-eyin*; ünlü ile bitenlere *-yın/-yin* olarak getirilmektedir.

Metinde bu şahsa ait örnekler 15'tir. Bütün hepsi *ti-* "demek, söylemek" fiili ile kurulmuş cümlelerde kullanılmıştır.

a. 1. "*ti-*" Fiilinin zaman ve kip çekimli cümlelerinde nesne olarak,

ben saṅga ne ay-ayın tidi "Ben sana ne söyleyeyim dedi" T.K-8.

katun yok bolmuş erti, anı yoglat-ayın tidi. "Hatun yok olmuş idi, ona yas tutayım dedi." T, K-7.

kagan mu kıl-ayın tidim "Kağan mı yapayım dedim" T.B-5.

çoğay yış töğültün yazı kon-ayın tiser türk budun ölsikig "çoğay ormanı töğültün yaylasına konayım dese(n) türk budun öleceksin" BK, K-5.

bunça işig küçüg birtükgerü sakınmatı türk budunug ölür-eyin urugsırat-ayın tir ermiş. "Bu kadar işi gücü verdikten sonra düşünmeden Türk milletini öldüreyim, neşepsiz bırakayım, der imiş." BK, D-9.

kıtany öngdin yan teg ben yırında yan teg-eyin...tir men "Kıtany doğu taraftan hücum et, ben batı tarafından hücum edeyim der imiş." T,G-5.

ol sabıg eşidip kaganım ben ebgerü tüş-eyin tidi. "O sözü işitip kağanım ben eve doğru ineyim dedi", T-K-6.

a. 2. "*ti-*" Fiilinin zarf-fiil şekli ile iç içe birleşik cümlede kullanılışı

"tiyin" (ti-y-i-n) edatı ile:⁵ (Prof. Dr. N. Hacıeminoğlu buna edat demektedir; ancak Prof. Dr. Z. Korkmaz bunun *-n* zarf-fiil ekiyle teşkil edilmiş bir zarf-fiil olduğunu ifade etmektedir.)

budunug igid-eyin tiyin yırıgaru oguz budun tapa ilgerü. "Milleti besleyeyim diye kuzeyde Oğuz boyuna doğru, doğuda." KT,D-28.

sogdak budun it-eyin tiyin yinçü ögüzüg keçe temir kapıgka tegi süledimiz. "Soğd budununu tanzim edeyim diye inci ırmağını geçerek Demir Kapı'ya kadar asker sevkettik." KT, D-39.

4 Bu ek hakkında Cengiz Alyılmaz, a.e.'de, eki, (-a-) olarak almakta ve buna istek eki demektedir. Ben bu görüşe katılmıyorum; çünkü eki o şekilde alırsak- *-yın/-yin* ile 1. çokluk için kullanılan *-(a)lım / -(e)lim* (*-lım/-lim*) i izah etmek mümkün olmaz. Bunlar anlam olarak bir dileği bir isteği karşılayabilir; ancak o devir için bunları bugünkü gibi ayırmak mümkün değildir. Çünkü diğer şahıslar için kullanılan ekler, bugün de emir için kullanılan 3. tip eklerdir. (1. tip ekler şahıs zamiri menşeli; 2. tip ekler iyelik menşelidir.)

5 Daha geniş bilgi için bk. M.N. Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, MEB. Yay., İst. 1984, s. 198, tiyin maddesi; Z. Korkmaz, "Türkçede *-n* Zarf-Fiil Eki ile *-pan/-pen* Eki ve Türevleri", *TDAY Belleten*, 1984, Ankara 1987, s. 155-165.

budunug igid-eyin tiyin yırıgaru oguz budun tapa ilgerü kıtany tatabí budun tapa birigerü tabgaç apa iki yigirmi süledim. “Milleti besleyeyim diye kuzeye doğru Oğuz boyuna doğru Tabgaç’a doğru on iki defa asker sevk ettim.” BK, D-23.

igid-eyin tiyin sakınıp.... “Besleyeyim diye düşünüp....” BK, D-35.

oguz budun .....d ıdma-yın tiyin süledim.” Oğuz boyu.....d göndermeyeyim diye asker sevk ettim.” BK, D-34.

anı anyıt-ayın tip süledim. “Onu korkutayım deyip asker sevk ettim.” BK, D-41.

2. Teklik Şahıs: -gıl/-gil ve Eksiz (-O)

Bu şahsa ait iki çekimin haricinde, diğerleri eksiz çekimlerdir.

a. **-gıl/-gil** eki ile⁶: Bu eklerle kurulmuş emir kipli kalıp “*ti-*” fiilli cümlede nesne görevindedir.

yelme kargu edgüti ur-gıl, basıtma timiş. “Öncü nöbetçi iyice vur, bastırma demiş.” T, K-10.

sabımın tüketi esid-gil.” Sözüümü bitinceye kadar işit.” KT, G-1.

b. **Eksiz (-O)**: Bu şekilde teşkil edilen emir cümleleri iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Birinciler edgüti, katıgdı, tüketi vb. kelimelerle kuvvetlendirilmiş; ikinciler ise ya tek başına veya başka bir zarfla kullanılmıştır.

b. 1. tokuz oguz begleri budunu bu sabımın edgüti esid, katıgdı tıngla “Dokuz Oğuz beyleri, milleti bu sözüümü iyice işit, kat’i olarak dinle.” BK, K-1.

sabımın tüketi esid.”Sözüümü tükeninceye kadar işit.” BK, K-1.

“otuz tatar tokuz oguz budunu bu sabımın edgüti katıgdı tıngla. “Otuz Tatar. Dokuz Oğuz budunu bu sözüümü iyice, kat’i olarak dinle.” KT, G-2.

b. 2. Burada 4 çekim mevcuttur. bunlardan ikisi “*ti-*” fiilli cümlede kullanılmış; ikisi ise bağımsız çekimdir.

kıyımğ könglünçe ay, ben sanga ne ayayın tidi. “Kararını gönlünce söyle, ben sana ne diyeyim dedi” T, K-8.

bilge tonyukukka, banga aydı: bu süğ ilt tidi. “Bilge Tonyukuk’a, bana söyledi: bu askeri ulaştır, dedi.” T, K-8.

türk budun ertın, ökün. “Türk milleti, pişman ol. hayıflan” KT, D-23.

türk oguz begleri budun esid “Türk Oğuz beyleri, milleti işit.” BK, D-18.

6 Bu ek hk. geniş bilgi için bk. A. Caferoğlu, “Türkçemizdeki -gıl ve -gil Emir Eki” *TDAY-Belleten* 1971, s. 1-10

3. Teklik Şahıs: -zu/-zun; -çun (Bu ek olumlu çekimde kullanılmıştır.)

a. -zu eki ile: Bu ekle yapılmış iki çekim mevcuttur. Bunlar cümleler içinde “-dığı için” anlamında kullanılmış olumlu çekimlerdir.

anda kisre tengri yarlıka-zu kutum bar için ülügüm bar için.... “Ondan sonra Tanrı lütfettiği için, saadetim ve nasibim olduğu için.” KT, D-29

tengri yarlıka-zu bu türk budun ara yaraklıg yagıg yeltürmedim... “Tanrı lütfettiği için bu Türk milleti arasından silahlı düşmanı koşturmadım.” T2, D-3-4.

b. -zun eki ile: Bu ekle yapılan çekimlere göz gezdirdiğimizde, hepsinin “*ti-*” fiili ile kullanıldığını tespit ediyoruz; ancak bunlardan ikisi “*ti-*” fiilinin zaman çekimi diğerleri ise “*ti-y-i-n*” ile kullanılmıştır.

b. 1. sü başı inel kagan tarduş şad bar-zun tidi. “Komutan İnel Kağan Tarduş şad varsın, dedi.” T, K-7.

türk sir budun yirinte idi yorıma-zun... tir men. “Türk Sir milleti yerinde sahipsiz kalmasın... derim.” T, G-5.

b. 2. “*ti-y-i-n*” ile:

türk budun yok bolma-zun tiyin ... “Türk milleti yok olmasın diye...” KT, D-11; BK, D-10.

kangımız eçimiz kazanmış budun atı küsi yok bolma-zun tiyin... “Babamız atamızın kazandığı milletin adı, şöhreti yok olmasın diye.” BK, D-22.

tengri il birigme tengri türk budun atı küsi yok bolma-zun tiyin... “Tanrı il veren Tanrı Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye...” BK, D-21.

türk budun atı küsi yok bolma-zun tiyin... “Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye...” BK, D-21.

kögmen yir sub idisiz kalma-zun tiyin. “Kögmen yer su sahipsiz kalmasın diye...” BK, D-17.

eçümüz apamız tutmuş yir sub idisiz kalma-zun tiyin az budunug itip yaratıp... “Atamızın babamızın tuttuğu yer su sahipsiz kalmasın diye az milleti tanzim edip toparlayıp...” BK, D-16.

... budun atı küsi yok bolma-zun tiyin... “Millet adı sanı yok olmasın diye.” KT, D-27.

türk budunug atı küsi yok bolma-zun tiyin. “Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye..” KT, D-26.

il birigme tengri türk budun atı küsi yok bolma-zun tiyin... “İl veren Tanrı Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye...” KT, D-26.

kögmen yir sub idisiz kalma-zun tiyin... “Kögmen yer su sahipsiz kalmasın diye...” KT, D-20.

eçümüz apamız tutmuş yir sub idisiz bolma-zun tiyin. “Atamızın babamızın tuttuğu yir su sahipsiz olmasın diye...” KT, D-20.

c. -çun eki ile: Bu ekle teşkil edilmiş iki örnek de, olumsuz emir cümlesinden sonra kuvvetlendirme için kullanılmıştır.

türk budun yok bolma-zun tiyin budun bol-çun tiyin. “Türk milleti yok olmasın diye millet olsun diye...” KT, D-11.

türk budun yok bolma zun tiyin budun bol-çun tiyin...” Türk milleti yok olmasın diye millet olsun diye...” BK, D-10.

1. Çokluk Şahıs: -lım/-lim; -alım/-elim

Bütün örnekler “*ti-*” fiilinin zaman çekimli hâli ile kullanılmıştır.

a. 1. -lım/-lim: Ünlü ile biten fiillerde kullanılmıştır.

sü yorı-lım tideçi. “Asker yürütelim diyecek.” T, K-11.

öngdin kagangaru sü yorı-lım timiş. “Öndeki kağana doğru asker yürütelim demiş.” T, K-5.

üçegün kapışıp süle-lim idi yok kılalım timiş. “Her üçü de kapışıp asker sevkedelim, sahibi yok edelim demiş.” T, D-4.

öngre ürk kagangaru süle-lim timiş. “Öndeki Türk kağana doğru asker sevkedelim demiş.” T, D-4.

a. 2. -alım/-elim: Ünsüz ile biten fiillere getirilmiştir.

az tiyin ne basın-alım teg-elim tidim. “Az diye ne zayıf görelim, hücum edelim, demiş.” T2, B-4.

ol sabıg eşidip begler kopun yan-alım arıg ubutu yig tidi. “O sözü işitip beyler hep birlikte dönelim, temiz edebi üstün dedi.” T2, B-1.

yarış yazıda tiril-elim timiş. “Yarış yaylasında toplanalım demiş.” T, K-9.

türk sir budun yirinte idi yorımazun usar idi yok kıl-alım tir men. “Türk Sir milleti, yerinden hiç yürümesin, mümkünse hep yok edelim, derim.” T, G-5.

2. Çokluk Şahıs: (-ı/-i-; -u/-ü-) ng (-nglar/-ngler şeklinde Eski Türkçede mevcut olan ek bu metinlerde hiç kullanılmamıştır.)

Bu şahsa ait örneklerden biri “*tiyin*” ile ikisi “*ti-*” fiilinin zaman çekimli hâli ile, diğerleri ise bağımsız çekim olarak kullanılmıştır.

a. 1. “tiyin” ile:

kanda yan sabıg yana kelti. olur-u-ng tiyin timiş. “Han tarafından söz yine dönüp geldi. Oturun diye söylemiş.” T, K-10.

a. 2. “ti-” Fiili ile:

sü bar-ı-ng tidi, altun yışda olur-u-ng tidi. “Asker ulaştırın dedi, Altın yaylada oturun dedi.” T, K-7.

a. 3. 1. Bağımsız cümle hâlinde:

ança erig yirte benggü taş tokıtdım, bitiddim anı körüp ança bil-i-ng. “Öylece ulaşılan yerde ebedî taş yonturdum, yazdırdım, onu görüp öylece bilin.” KT, G-13.

türk begler budun ança sakın-i-ng, ança bil-i-ng. “Türk beyler, millet öylece düşünün ve öylece bilin.” BK, D-33.

a. 3. 2. “angar” ile:

angar körü bil-i-ng. “Ona doğru görüp bilin” BK, K-8.

... sabım erser benggü taşka urtum. angar körü bil-i-ng. “Sözümü ise ebedî taşa vurdum. Ona iyice bakıp bilin.” KT, G-11.

a. 3. 3. “bu” Zamirinin Yükleme Hâli ile:

ok oğlınğa tatinga tegi bunı körü bil-i-ng. “Teşkilattan oğluna tatına (yabancıya) kadar bunu görüp bilin.” BK, K-15;KT, G-12.

türk begler budun bunı esid-i-ng. “Türk beyler budun bunu işitin.” KT, G-10; BK, K-8.

a. 3. 4. Yalın Hâl:

türk oguz begleri budun esid-i-ng. “Türk Oğuz beyleri milleti işitin.” KT, D-22.

...unama-ng. “Tasvip etmeyin” T, K-11.

3. Çokluk Şahıs: Yazıtlarda 3. Çokluk şahıs emirliği kullanılmamıştır.

SONUÇ

1. Abidelerde kullanılan emir kipli cümleler, ağırlıklı olarak 1. ve 2. şahıslara taalluk etmektedir.

2. Bu cümleler:

a. Bir başka cümlenin içerisinde “nesne” durumundadır.

b. Ağırlıklı olarak “tiyin” ile iç içe birleşik cümle yapılmıştır. (Z. Korkmaz’ın “tiyin” hakkındaki görüşüne göre bu tip cümleler zarf-fiilli cümleler olurlar).

c. -gıl/-gil ekleri ile teşkil edilenlerle, eksiz 2. teklik şahıs çekimlerinde *edgüti*, *katıgdı*, *tüketi* vb. kuvvetlendirme zarfları kullanılmıştır.

ç. 1. ve 3. şahıslara ait kullanışlarda bu unsurlar yoktur.

d. “tengri yarlıkazu” şeklindeki yapı (-dığı için) anlamında zarf olarak kullanılmıştır.

e. 3. çokluk çekimi yoktur. Buna mukabil 3. teklik şahıs çok kullanılmıştır.

f. Bütün emir çekimlerini incelediğimizde anlam itibarıyla ağırlıklı olarak bir dileğin, arzunun var olduğunu görmekteyiz.

KAYNAKLAR

- Cengiz Alyılmaz, *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*, Erzurum, 1994, XV+379s. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- R. Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, TTK Yay., Ank. 1986, s. XXIII+506.
- Ahmet Bican Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil- G.Ü. Yay.*, Ankara 1984, s. IX+191.
- Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 6. bs. İst., 1981, s. 407.
- Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 8., İstanbul, 1980, s. 191
- A. von Gabain, (çev. M. Akalın), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK yay. Ankara, 1988, s. XIX+313.
- Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, MEB. yay., İst. 1984, 3. bsk., s. 336.
- Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Füller*, Ankara 1991, s. 297.
- Leylâ Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Ankara, 1993, s. 167.
- Zeynep Korkmaz, "Türkçede -n Zarf-fiil Eki ile -pan/-pen Eki ve Türevleri", *TDAY. Belleten 1984*, ankara 1987; s. 155-165
- Şenasi Tekin, "Uygurca Metinler II" Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1976, s. IX+598.
- Şenasi Tekin, "Eski Türkçe", *TKAE, Türk Dünyası El Kitabı*, s. 142-186.